

ГЛАВА 3. Банківська система України

§ 1. Теоретичні основи банківської системи

§ 2. Історичні аспекти банківської системи України

§ 3. Поняття та склад банківської системи України

§ 4. Поняття та види банківських об'єднань

§ 1. Теоретичні основи банківської системи

Банківська система будь-якої держави — це сукупність банківських установ, які створені та діють на території відповідної держави згідно з її законодавством у сфері залучення грошових коштів населення та юридичних осіб, надання кредитів та ведення рахунків клієнтів.

Прийнято розрізняти одно- та дворівневу банківські системи. Однорівнева банківська система передбачає переважно горизонтальні зв'язки між банками, універсалізацію їх операцій і функцій. У межах такої системи всі кредитні установи, у тому числі центральний банк, знаходяться на одному ієрархічному рівні, виконуючи аналогічні функції у кредитно-розрахунковому обслуговуванні клієнтів. Цей принцип побудови характерний, головним чином, для країн з нерозвинутою економікою, а також для країн з адміністративно-командною побудовою апарату управління. Яскравим прикладом банківської системи цього типу була банківська система Радянського Союзу.

Дворівнева банківська система будується на взаємовідносинах між банками у двох площинах — по вертикалі та по горизонталі. По вертикалі — відносини підлеглості між центральним банком як керівним, керуючим та низовими ланками — комерційними банками; по горизонталі — відносини рівного партнерства між будь-якими низовими ланками. Розподіл адміністративних функцій і операцій, пов'язаних з обслуговуванням центральним банком грошового обігу, дає можливість врахувати інтереси двох категорій клієнтів — комерційних банків і урядових структур, причому перевага віддається функціям “банк банків” та управлінню діяльністю банківських установ з метою регулювання й контролю за функціонуванням ринку кредитно-фінансових послуг. У дворівневій структурі банківської системи повинні чітко розрізнятися нормативно-регулюючі та контрольні функції центрального банку, з одного боку, і функції комерційних банків з іншого. Дворівнева банківська система притаманна країнам з розвинутою ринковою економікою.

Аналізуючи організацію банківських систем західних держав з розвинутою економікою, фахівці дійшли висновку щодо трьох основних напрямів розвитку таких систем та їх складових: 1) банківські системи з великою кількістю банків з небагатьма відділеннями; 2) банківські системи з невеликою кількістю банків із багатьма відділеннями; 3)

банківські системи з багатьма банками, пов'язаними участю.

Необхідно зазначити, що в науці існує дискусія щодо співвідношення понять “банківська система” та “фінансово-кредитна система”. Деякі автори включають до банківської системи також і інші фінансово-кредитні установи (кредитні спілки, інвестиційні фонди, довірчі товариства, ломбарди та ін.). Проте, на нашу думку, більш обґрунтованою є позиція тих фахівців, які вважають, що зазначені системи не є синонімами.

Фінансово-кредитна система та банківська система співвідносяться як загальне та часткове, тобто остання є частиною першої.

§ 2. Історичні аспекти банківської системи України

Банківська система України у дореволюційний період

В Україні банківська діяльність розпочалася в середині XVIII ст., її розвиток відбувався водночас із становленням банківської системи Росії. Торгівля велася за готівку, а промисловість розвивалась переважно за рахунок держави. В Україні поширення комерційного кредиту суттєво запізнювалося порівняно із Західною Європою. Першими позичальниками були уряд та землевласники, а роль кредиторів відігравали одноособові підприємці-лихварі. В умовах натурального поміщицького господарства така діяльність давала можливість безконтрольно піднімати відсоток за кредит. Крім того, упродовж 1769—1774 рр. Росія випустила в обіг паперові гроші — асигнації на суму 20 млрд руб. Усе це сприяло створенню казенних банків та банківських контор у провінції, які мали намір вдосконалити грошовий обіг в імперії та надавали позики.

У 1754 р. були засновані перші дворянські банки в Петербурзі та Москві. На кошти громадськості та пожертвування приватних осіб створювалися міські банки. У 1781 р. в Ніжині, Харкові з'явилися перші банківські контори.

Наприкінці XVIII ст. у Києві було створено Громадську комісію, котра на правах банку приймала вклади та здійснювала кредитування. З 1810 р. в Україні почали з'являтися банки, засновані органами місцевого самоврядування або меценатами. Перші приватні кредитні установи виникають тут у 30-х рр. XIX ст. їх засновники — відомі купці та промисловці: поляки Сангушки, Браницькі, Бобринські, українці Яхненки та Симиренки. Поява таких банків пояснювалася неспроможністю державних установ задовольнити потреби всіх бажаючих в отриманні позик. Ці установи мали невеликі за розміром капітали, тоді як розвиток капіталістичних відносин потребував значних коштів для господарювання по-новому. Відтак прогресивні господарі започатковують у своїх маєтках власні кредитні заклади. Втім, поширення вони набули лише після прийняття у лютому 1862 р. “Положення про міські громадські банки”. Створювалися такі банки з

дозволу Міністерства фінансів при міських думах. Надаючи кредити міським і земським управам, а також місцевим купцям, ці банки зробили вагомий внесок у розвиток економіки.

24 травня 1839 р. указом імператора Миколи I у Києві засновується місцева контора комерційного банку. Указом від 31 травня 1860 р. був створений Державний банк Росії, який займався емісією кредитних білетів і комерційними операціями. У цьому ж році Державний банк Російської імперії заснував свої контори у Києві, Харкові та Одесі, а також відділення у Полтаві. У 1862 р. керуючим Київською конторою став Микола Бунге, який згодом брав безпосередню участь у заснуванні в Києві біржі, першого приватного комерційного банку і товариства взаємного кредиту, котре очолив 1868 р..

У 1862 р. було видано перший нормативно-правовий акт, який законодавчо врегулював діяльність банківських установ. Згідно з цим документом банк мав право:

- приймати вклади під відсотки;
- надавати позики під заставу цінних паперів;
- видавати депозитні квитанції на певні суми;
- здійснювати операції з обліку векселів та цінних паперів.

Засідання правління банку відбувалося один раз на тиждень у складі керуючого, його заступників, шести директорів, трьох депутатів від ради державних кредитних установ. Управління всіма справами, операціям та контроль за їх виконанням покладалися на правління банку.

У 60—70-х рр. XIX ст. в Україні створюється низка великих комерційних банків (Дворянський, Селянський) та налагоджується мережа ощадних установ, що акумулювали заощадження населення. З'явилися акціонерні товариства, які здійснювали ломбардні операції.

18 червня 1868 р. затверджено статут Київського приватного комерційного банку. Його засновниками були 50 осіб, у тому числі князі Р. Сангушко, М. Трубецької, графиня М. Потоцька, О. Терещенко та інші. Банк здійснював широкий спектр операцій, у тому числі:

- облік торгових векселів;
- надання позик терміном до 9 місяців;
- отримання платежів за векселями та іншими терміновими документами;
- проведення платежів у Росії та за кордоном, де банк мав власні контори;
- купівля та продаж різноманітних державних і приватних процентних паперів;
- відкриття підписки на державні та громадські позики, акції, облігації;
- приймання сум (не менших 100 рублів) на нетермінові вклади, на певні терміни і на поточні рахунки;
- надання позик під соло-векселі.

З 1866 р. в усіх губерніях європейської частини Росії (Києві, Харкові, Херсоні, Чернігові, Полтаві й Катеринославі) було створено товариства взаємного поземельного кредиту. Тоді ж заснуються земельні банки. 28 червня 1872 р. в Києві було створено Земельний банк, засновниками якого були землевласники М. Кочубей, П. Селюцький, О. Кудашев, Я. Тарновський, М. Виноградський. Керівництво банку складалося з голови правління, до складу якого входило чотири особи, котрих обирали терміном на три роки. Метою заснування банку було надання позик під заставу нерухомої власності у Київській, Чернігівській, Подільській та Волинській губерніях. Майно, вартість якого за оцінкою банку була меншою 500 рублів, у заставу не приймалося.

1882 р. з метою надання кредитів селянам для купівлі землі створено державний

Селянський поземельний банк. Основним його завданням було формування класу дрібних землевласників. З 1883 р. відкриваються відділення банку у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській та інших губерніях. Управляла відділенням рада у складі керуючого та п'яти членів, які призначалися міністром фінансів.

Селянський поземельний банк виконував такі функції:

- прийом і розгляд заяв щодо надання кредитів для придбання землі;
- аналіз документів, на підставі яких здійснювалося кредитування;
- надання кредитів відповідно до одержаних дозволів;
- господарське управління земельними масивами, що належали банку;
- підготовка земельних масивів до реалізації;
- контроль за надходженням коштів, одержуваних за наданими кредитами;
- забезпечення погашення простроченої заборгованості
- виконання доручень ради банку щодо укладення угод.

Період 80—90-х рр. XIX ст. характеризується певною стабілізацією банківської системи, прийняттям ряду законодавчих актів, спрямованих на її зміцнення, що сприяло формуванню у населення довіри до банків та інших кредитних установ. Так, 5 квітня 1883 р. міністром фінансів Миколою Бунге був введений у дію Закон “Про зміни та доповнення існуючих правил відносно відкриття нових акціонерних комерційних банків”, а з 1884 р. набув чинності закон щодо функціонування, порядку створення та ліквідації банківських установ. На підставі цього закону було визначено структуру банківської системи, яку складали:

- державні банки (Державний банк, земельні банки (дворянський, селянський));
- приватні банківські установи (акціонерні комерційні банки, кредитні спілки);
- громадські банківські установи (місцеві банки, місцеві ломбарди).

На початку XX ст. Київ займав помітне місце у кредитно-банківській системі Російської імперії. Тут налічувалося 10 філій великих загальноімперських банків, 10 банківських контор і 5 власне київських банків. Напередодні Першої світової війни київські банки провадили 30 % головних операцій від здійснюваних усіма банками тогочасної України. Таким чином, стрімкий розвиток економіки і нагромадження капіталів у країні наприкінці XIX ст. забезпечували умови розвитку банківської системи Росії в цілому та в Україні зокрема. Як справедливо зазначає Зоряна Комаринська, майже всі банки, які діяли на Правобережжі у цей період, були філіями російських фінансових установ і, властиво, перебували у прямій залежності від розвитку законодавчої бази, створеної імперською владою — міністерством фінансів та іншими інституціями.

Розвиток банківської системи у радянський період

Правове становище банків протягом всієї історії розвитку кредитної системи у радянський період неодноразово змінювалося. Період 1917—1921 рр. характеризується поступовою ліквідацією банків, функції яких щодо здійснення безготівкових розрахунків було передано центральному бюджетно-розрахунковому управлінню. З переходом до непу, у зв'язку з поживленням товарно-грошових відносин, почала відчуватися потреба в організації кредитної системи, яка б відповідала потребам ділового обігу. В результаті з'явилася така кредитна система, де Держбанку СРСР відводилася роль органу нагляду та контролю за діяльністю усіх кредитних установ. Інші банки діяли на підставі різних форм власності. Вони були у чистому вигляді комерційними підприємствами, які здійснювали банківські операції. Їхні відносини з клієнтурою регулювалися цивільним

правом. Після заснування у Харкові Всеукраїнської контори Держбанку (жовтень 1921 р.) в Україні створюються контори й філії інших банків (кооперативного, торгово-промислового, сільськогосподарського, комунального).

Особливо суттєві зміни у правовому становищі банків відбулися в результаті кредитної реформи 1930—1932 рр., яка мала на меті перетворити банки в органи “контролю рублем” за виконанням підприємствами державних планових завдань. Банки, засновані на недержавній формі власності, було ліквідовано або перетворено. Виникла система державних банків, яка включала Держбанк СРСР та спецбанки. Всі вони були одночасно органами державного управління та господарськими організаціями — юридичними особами, які займалися господарською діяльністю. Якщо до кредитної реформи Держбанк СРСР дійсно відігравав роль головного банку держави, то після реформи ця роль почала поступово зменшуватися. У квітні 1959 р. банки довгострокових вкладень були ліквідовані, а їхні функції передані Промбанку СРСР, перейменованому у Загальносоюзний банк фінансування капітальних вкладень (Будбанк СРСР). З 1961 року він став безпосередньо підпорядковуватися Раді Міністрів СРСР, а не Міністерству фінансів (НКФ) СРСР, як це було раніше. З цього моменту правове положення Держбанку СРСР та Будбанку СРСР стало практично однаковим. Розмежування зазначених банків могло здійснюватися виключно з урахуванням їхньої спеціалізації. Початок нової банківської реформи було закладено постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 17 липня 1987 р. № 821, коли на базі трьох державних банків (Держбанку СРСР, Зовнішторг-банку СРСР та Будбанку СРСР) було створено 6 банків: Держбанк СРСР, Промбудбанк СРСР, Зовнішекономбанк СРСР, Агро-промбанк СРСР, Житлосоцбанк СРСР та Ощадбанк СРСР. Усі державні банки підпорядковувались безпосередньо Раді Міністрів СРСР. Правове положення зазначених спецбанків не відрізнялося від правового положення банків до цієї реформи: вони були одночасно органами державного управління та юридичними особами, які займалися господарською діяльністю.

Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 17 липня 1987 р. №821 містить формулювання, яке підкреслює той факт, що банки були органами управління: “... республіканські банки користуються правами міністерств союзних республік”. В межах адміністративно-контрольних повноважень банки здійснювали велику кількість перевірок, у тому числі контроль за використанням фонду оплати праці та фінансуванням капітальних вкладень. Як юридичні особи, що займаються господарською діяльністю, спецбанки здійснювали різні банківські операції. Спочатку вся клієнтура була імперативно розподілена між цими банками, а потім відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 31 травня 1989 р. №280 було проголошено право клієнта на вибір банку для свого кредитно-розрахункового обслуговування. З початком другого етапу банківської реформи правове положення комерційних банків, включаючи державні спецбанки, поступово починає набувати рис, притаманних банкам країн з ринковою економікою.

Становлення банківської системи незалежної України

Становлення банківської системи України розпочалося з моменту прийняття Декларації про державний суверенітет України та Закону Української РСР “Про економічну самостійність Української РСР”. Так, у статті 6 Закону України “Про економічну самостійність Української РСР” закріплено: “Українська РСР на своїй території самостійно організує банківську справу і грошовий обіг. Банківська система республіки

складається з Національного банку України, Зовнішньоекономічного банку, республіканських акціонерно-комерційних банків, інших кредитних установ різних форм власності. Кожний вид банківських установ є економічно самостійним і керується у своїй діяльності чинним законодавством. Національний банк України є вищою кредитною та емісійною установою Української РСР, підзвітний Верховній Раді Української РСР і проводить в республіці єдину державну грошово-кредитну та валютну політику, координує діяльність банківської системи у цілому, організує міжбанківські розрахунки, виконує функції резервного банку. Кредитними ресурсами республіки є власні кошти банків, залишки коштів на банківських рахунках підприємств, установ, організацій, розташованих на території республіки, і громадян, кошти в міжбанківських розрахунках, грошові заощадження населення, інші грошові ресурси. За умов запровадження власної грошової одиниці Національний банк України для її валютного забезпечення та повної зовнішньої конвертованості нагромаджує валютні запаси. В Українській РСР створюється ринок акцій, облігацій та інших цінних паперів. Порядок створення і діяльності на території республіки акціонерних банків та інших кредитних установ, у тому числі з участю іноземного капіталу, визначається законодавством Української РСР.”

Після прийняття зазначених історичних документів Верховною Радою УРСР 20 березня 1991 р. було прийнято Закон УРСР “Про банки і банківську діяльність”, на підставі якого почалося формування банківської системи незалежної України. Законом закріплювалася класична дворівнева банківська система, яка складалася з Національного банку України та комерційних банків, у тому числі Зовнішньоекономічного банку Української РСР, Ощадного банку Української РСР, республіканських та інших комерційних банків різних форм власності.

Законом передбачалося, що Національний банк є центральним банком республіки, її емісійним центром, він проводить єдину державну політику в галузі грошового обігу, кредиту, зміцнення грошової одиниці, організує міжбанківські розрахунки, координує діяльність банківської системи в цілому визначає курс грошової одиниці відносно валют інших країн. Йому також належало монопольне право на випуск грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків за рішенням Верховної Ради Української РСР.

Згідно із Законом комерційні банки різних видів і форм власності створювалися на акціонерних або пайових засадах. У Законі також було закріплено один із основних принципів банківської діяльності — право клієнта на вибір банку.

Згідно із зазначеним Законом Національний банк мав право видавати нормативно-правові акти з питань, що входили до його повноважень, обов'язкові для всіх банків. Національний банк у перші ж роки незалежної України активно скористався зазначеними повноваженнями. Влітку 1991 р., виконуючи свої функції, Національний банк видав цілу низку інструкцій, які запроваджували його верховенство над комерційними банками. Вже в серпні того ж року було встановлено мінімальний розмір статутних фондів для комерційних банків, висунуто вимогу всім банкам, зареєстрованим колишнім Держбанком СРСР, перереєструватися у в Національному банку України.

Постановою Правління Національного банку від 26 червня 1992 р. було затверджено Порядок надання ліцензій Національного банку України на право здійснення операцій з валютними цінностями. Фактично валютний ринок було започатковано в серпні 1992 р. після створення Валютної біржі Національного банку, яку згодом, у липні 1993 р. було реформовано у Українську міжбанківську валютну біржу. 19 лютого 1993 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято Декрет “Про систему валютного регулювання та

валютного контролю”. Вказаний документ закріпив основи формування та функціонування валютного ринку України. У листопаді в безготівковий обіг було запроваджено український карбованець і Україна офіційно вийшла з групи країн, які використовували рубль як законний платіжний засіб. У вересні 1993 р. Україна стала другою, після Росії, країною СНД, яка приєдналася до міжнародної електронної системи банківських платежів СВІФТ. З січня 1994 р. Національним банком відповідно до покладених на нього функцій організатора міжбанківських розрахунків запроваджена національна платіжна система з використанням прогресивних електронних технологій у банківській справі, до якої залучена вся банківська система України. Впровадження її в дію відіграло важливу роль у розвитку банківської системи України. Вона спричинила фундаментальні зрушення у банківській технології, піднесла на новий якісний рівень стандарт обробки інформації у банківській сфері. Завдяки цій системі стала неможливою несанкціонована емісія (виникнення дебетових залишків на кореспондентських рахунках). Впровадження системи електронних платежів (СЕП) дало змогу відмовитись від використання паперових платіжних документів, що поклато край використанню фальшивих авізо, а також значно підвищити швидкість, якість та надійність виконання платежів у державі. За допомогою програмно-технічних засобів забезпечено надійну захищеність платежів від зовнішнього втручання.

Таким чином, у перші роки незалежності України було закладено основи банківської системи. Проте, як справедливо відмічає В. Л. Кротюк, на цьому етапі спостерігається також те, що відсутність правонаступництва в розрахунково-кредитних відносинах нових створених банків, організація їх діяльності на зовсім іншій основі, нерозвинене банківське законодавство мали й негативні наслідки, які накопичувались, і вже в середині 1993-го — на початку 1994 рр. почали проявлятися негативні тенденції. Більшість комерційних банків були не в змозі якісно виконувати свої функції: не було кадрового забезпечення, процес створення банків супроводжувався високими темпами інфляції. До вад цих банків можна віднести й невиправдано міцну прив'язку банківського капіталу до промислового. Це виявлялось у тому, що 4/5 їх статутних фондів формувались за рахунок держпідприємств, а це обумовлювало незалежність банків від їх засновників, втрату зацікавленості в роботі з незалежними клієнтами. Крім того, Декретом Кабінету Міністрів України “Про впорядкування діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, створених за участю державних підприємств” від 31 грудня 1992 р. 24-92 установлено, що державні підприємства не можуть бути засновниками будь-яких суб'єктів підприємницької діяльності. правонаступниками державних підприємств стосовно суб'єктів підприємницької діяльності, створених за їх участю, визначено органи, уповноважені управляти державним майном. Це потягло за собою зміни у складі засновників банків.

Враховуючи вищевикладені проблеми у банківському секторі, у наступні роки, а саме у період 1994—1995 рр., Національним банком України проводилося жорстке регулювання банківської діяльності. Зокрема, у цей період були прийняті такі нормативно-правові акти, як: Положення про економічні нормативи діяльності комерційних банків, затверджене постановою Правління НБУ від 30 червня 1995 р. № 167, Положення Національного банку України “Про кредитування”, затверджене постановою Правління НБУ від 28 вересня 1995 р. № 246, Порядок ведення касових операцій у народному господарстві України, затверджений постановою Правління НБУ від 2 лютого 1995 р. № 21, та ін. Крім того, були внесені зміни і до законодавчих актів у

сфері банківської діяльності. У той же час багато питань залишалися невирішеними і потребували вищого рівня нормативно-правового регулювання — шляхом прийняття спеціальних законів.

Суттєві зміни у банківському секторі відбулися з прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України, яка закріпила основи банківської системи України. Так, Конституцією визначено основні елементи правового статусу НБУ, а також його керівного органу — Ради Національного банку. Згідно з Конституцією основи грошово-кредитної системи визначаються виключно законами. Через декілька років після прийняття Конституції України були прийняті Закон України “Про Національний банк України” від 20 травня 1999 р. № 679-XIV, нова редакція Закону України “Про банки і банківську діяльність”. 23 січня 2003 р. було прийнято новий Цивільний кодекс України та Господарський кодекс України. У зв'язку з прийняттям зазначених актів Національний банк України також прийняв зміни до своїх нормативно-правових актів та розробив нові акти, спрямовані на реалізацію змін у законодавстві України. У той же час сучасне банківське законодавство України не є досконалим, на що звертається увага у багатьох програмних документах вищих органів державної влади України. У процесі удосконалення банківського законодавства необхідно враховувати, що банківська система нерозривно пов'язана з економічною системою держави в цілому. У зв'язку з цим в умовах побудови в Україні економіки, заснованої на ринкових засадах, банківському сектору відведена надзвичайно важлива роль (зокрема, кредитування галузей народного господарства та населення). Крім того, враховуючи постійний розвиток науково-технічного прогресу, виникають нові банківські технології, які вимагають адекватного регулювання. В якості прикладу можна навести такий інструмент, як банківські платіжні картки, використання електронного цифрового підпису та багато ін. Таким чином, питання правового регулювання банківської системи ніколи не втратять своєї актуальності.

§ 3. Поняття та склад банківської системи України

Відповідно до статті 4 Закону України “Про банки і банківську діяльність” банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, які створені і діють на території України відповідно до положень Закону України “Про банки і банківську діяльність”.

Таким чином, банківська система України є дворівневою. Як ми вже з'ясували, така система передбачає наявність центрального банку держави та комерційних банків. Звертаємо увагу на те, що законодавець для позначення другого рівня банківської

системи України використав дуже загальний термін — “інші банки”. Тобто, на другому рівні знаходяться всі банки, крім Національного банку України. І в цьому контексті виникає цікаве запитання: чи є термін “інші банки” синонімом терміну “комерційні банки”? На жаль, чітка класифікація інших банків у Законі України “Про банки і банківську діяльність” відсутня. У статті 4 Закону, яка якраз і має на меті визначити склад банківської системи України, міститься класифікація банків лише за одним критерієм — за їх спеціалізацією. Так, зазначено, що банки в Україні можуть функціонувати як універсальні або спеціалізовані. За спеціалізацією банки можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними, розрахунковими (кліринговими). Визначення напрямів діяльності та спеціалізації є правом банку. Національний банк України здійснює регулювання діяльності спеціалізованих банків через економічні нормативи та нормативно-правове забезпечення здійснюваних цими банками операцій. Банк набуває статусу спеціалізованого банку у разі, якщо понад 50 відсотків його активів є активами одного типу. Банк набуває статусу спеціалізованого ощадного банку у разі, якщо понад 50 відсотків його пасивів є вкладками фізичних осіб.

Проте у Законі “Про банки і банківську діяльність” містяться положення, які дають нам підстави зробити висновок про наявність у банківській системі України також і інших видів банків, правовий статус яких має певні особливості. Зокрема, у статті 1 вказаного Закону ми маємо визначення терміна “банк з іноземним капіталом”, стаття 7 Закону присвячена особливостям державних банків, у статті 8 визначено правовий статус кооперативних банків. Крім того, в окремих статтях вказаного Закону вживається термін “комерційний банк” (ст. 10, 31, 47, 56). Однак визначення терміна “комерційний банк” у Законі відсутнє. На практиці це нерідко призводить до проблем у застосуванні норм Закону України “Про банки і банківську діяльність”. Зокрема, у статті 57 Закону вклади фізичних осіб комерційних банків гарантуються в порядку, передбаченому законодавством України. Виняток з цього положення згідно з частиною другою цієї статті зроблено лише для Державного ощадного банку, вклади фізичних осіб якого гарантуються державою. Відповідно до статті 47 комерційні банки самостійно встановлюють процентні ставки та комісійну винагороду по своїх операціях. У зв'язку з цим з'ясування питань, які банки відносяться до комерційних, має дуже важливе значення.

На нашу думку, термін “комерційні банки” є синонімом терміна “інші банки”, виходячи з таких аргументів. По-перше, враховуючи, що банківське законодавство є зовнішньою формою виразу економічного змісту тих чи інших банківських відносин, звернемося до позицій економістів з цього приводу. Зокрема, О. Амбарцумов та Ф. Стерліков вважають, що комерційні банки — це “великі кредитні установи, які здійснюють універсальні банківські операції для підприємств всіх галузей головним чином за рахунок грошових капіталів та заощаджень, залучених у вигляді вкладів; здійснюють розрахункові та платіжні операції, надають позики та гарантії, здійснюють емісію цінних паперів та ін. Комерційні банки за формою власності поділяються на приватні (індивідуальні та акціонерні) та державні”. У наведеному визначенні зазначені фахівці звертають увагу на особливості банку як різновиду комерційної організації. Вважаємо за необхідне навести запропоноване ними визначення комерційної організації, оскільки саме в ньому відображена ознака, яка відрізняє комерційні організації від некомерційних. Так, під кредитною організацією вказані фахівці розуміють “організації, основною метою діяльності яких є отримання прибутку. До комерційних організацій

відносяться господарські товариства; орендні, колективні, державні та інші підприємства, засновані на праві повного господарського відання переданим їм майном засновників, господарські об'єднання вказаних юридичних осіб". Таким чином, основною метою комерційної організації є отримання прибутку.

Звертаємо увагу, що зазначений економічний зміст комерційної організації закріплений у Господарському кодексі України. Так, за зазначеним кодексом розрізняється господарська комерційна та господарська некомерційна діяльність. Відповідно до статті 42 глави 4 "Господарська комерційна діяльність (підприємництво)" цього кодексу підприємство — це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. Згідно зі статтею 45 Кодексу підприємство в Україні здійснюється в будь-яких організаційних формах, передбачених законом, на вибір підприємця. Зокрема, комерційним підприємством може бути державне підприємство (стаття 74 Господарського кодексу України).

Звертаємо увагу, на те що у Законі УРСР "Про банки і банківську діяльність" в редакції від 20 березня 1991 р. було чітко закріплено, що банківська система є дворівневою і складається з Національного банку України та комерційних банків, у тому числі Зовнішньоекономічного банку Української РСР, Ощадного банку Української РСР, республіканських та інших комерційних банків різних форм власності.

Враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що банківська система України складається з двох рівнів: Національного банку України та комерційних банків. Комерційні банки бувають різних видів.

Зокрема, Законом України "Про банки і банківську діяльність" передбачено створення державних банків. Відповідно до статті 7 Закону державний банк — це банк, сто відсотків статутного капіталу якого належать державі. Законом передбачений особливий порядок створення та управління державним банком.

Наступним різновидом комерційних банків є кооперативні банки. Кооперативні банки створюються у порядку, передбаченому Законом України "Про банки і банківську діяльність". Законодавство про кооперацію поширюється на кооперативні банки у частині, що не суперечить цьому закону. За принципом територіальності кооперативні банки поділяються на центральний та місцеві.

Крім того, відповідно до статті 70 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні" органи місцевого самоврядування мають право створювати комунальні банки. Таким чином, в залежності від критерію можна виділити такі види комерційних банків:

1. За спеціалізацією:

- універсальні;
- спеціалізовані.

2. За формою власності:

- державні;
- приватні;
- комунальні;
- змішані.

3. За організаційно-правовою формою:

- банки, створені у формі товариства з обмеженою відповідальністю;
- банки, створені у формі акціонерного товариства;

- кооперативні банки.

4. В залежності від участі іноземного капіталу:

- банки без участі іноземного капіталу;

- банки з частковою участю іноземного капіталу;

- банки з 100-відсотковою участю іноземного капіталу.

Крім того, за Законом України “Про банки і банківську діяльність” в банківській системі України окремо виділяються системоутворюючі банки. Відповідно до статті 1 вказаного Закону системоутворюючий банк — це банк, зобов'язання якого становлять не менше 10 відсотків від загальних зобов'язань банківської системи. Зокрема, О. П. Орлюк у своїй монографії в якості прикладу системоутворюючих банків приводить такі вітчизняні банки, як “Аваль”, “Приватбанк”, “Промінвестбанк”, “Ощадбанк”, “Укресімбанк”, “Укрсоцбанк”, “УкрСіббанк”.

Зокрема, ЗАТ “Промислово-інвестиційний банк” за 2000 р. мав найбільший капітал — 725 млн грн, що складало третину всього банківського капіталу країни. Цей банк обслуговує ряд великих промислових підприємств, фінансує декілька державних програм, у тому числі серійне виробництво пасажирського літака АН-140. Він має власну політичну силу — Партію економічного розвитку і “діловий клуб” — Лігу великих банків. За міжнародними рейтингами ПІБ — єдиний український банк, який займає високе місце серед провідних банків Європи і 2000 банків світу.

Звертаємо увагу, що згідно з чинним банківським законодавством іноземні банки не можуть відкривати філії на території України. Проте це суперечить міжнародним угодам, ратифікованим Україною. Зокрема, Угодою про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (ратифікована законом № 237/94-ВР від 10.11.94 р.) передбачено, що України згідно із своїм законодавством та правилами надає дочірнім компаніям і філіям компаній Співтовариства, заснованим на її території, режим стосовно їх діяльності, що є не менш сприятливий, ніж той, що надається відповідно її власним компаніям або філіям або компаніям чи філіям будь-якої третьої країни, залежно від того, який з них є кращий”. У зв'язку з цим Національним банком України у порядку законодавчої ініціативи було підготовлено та внесено на розгляд Верховної Ради України 04.04.2005 р. проект Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про банки і банківську діяльність” (реєстраційний № 7274), яким передбачається доповнення вказаного Закону положеннями щодо створення та діяльності на території України філій іноземних банків. Зокрема, під банком пропонується розуміти не лише банк-юридичну особу, але й філію іноземного банку. Проектом передбачено, що положення цього Закону, що застосовуються до банків, застосовуються до філій іноземних банків з особливостями, встановленими цим Законом. Законопроектом встановлено виключний перелік умов, за яких іноземний банк має право на відкриття в Україні своєї філії. Передбачено, що для здійснення філією іноземного банку банківської діяльності на території України Національний банк України проводить акредитацію філії іноземного банку в Україні шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру банків, видачі банківської ліцензії та надання письмового дозволу на здійснення операцій. Вказаний законопроект було прийнято у першому читанні 06.07.2005 року. 17.11.2005 р. законопроект розглядався у другому читанні та був відхилений ВРУ.

§ 4. Поняття та види банківських об'єднань

Типи, порядок створення та правовий статус банківських об'єднань визначені у Законі України «Про банки і банківську діяльність».

Відповідно до статті 9 цього Закону банки мають право створювати банківські об'єднання таких типів:

- банківська корпорація;
- банківська холдингова група;
- фінансова холдингова група.

Банківська корпорація — це юридична особа (банк), засновниками та акціонерами якої можуть бути виключно банки. Банківська корпорація створюється з метою концентрації капіталів банків — учасників корпорації, підвищення їх загальної ліквідності та платоспроможності, а також забезпечення координації та нагляду за їх діяльністю. Статутний капітал банківської корпорації повинен відповідати загальним вимогам Національного банку України щодо статутного капіталу новостворюваного комерційного банку. У Законі України «Про банки і банківську діяльність» визначено мінімальний перелік функцій, які передаються банками-учасниками корпорації. Зокрема, централізації на рівні корпорації підлягають:

- виконання розрахунків як серед членів корпорації, так і за її межами;
- операції на ринках грошей та капіталів;
- встановлення та ведення кореспондентських рахунків (у національній та іноземних валютах);
- моніторинг кредитних ризиків;
- розробка та прийняття загальних для членів банківської корпорації правил і процедур виконання операцій та внутрішньої звітності;
- формування зовнішньої звітності;
- внутрішній аудит.

Зазначений перелік централізованих функцій може бути розширений за згодою банків — членів корпорації. Передача повноважень щодо централізованого виконання вказаних функцій від банків-членів до банківської корпорації повинна бути зафіксована не тільки у статуті банківської корпорації, а й у статутах банків—членів такої корпорації.

Банки, що увійшли до банківської корпорації, зберігають свою юридичну самостійність у межах, обумовлених їх статутами та статутом банківської корпорації. Банки, що увійшли у банківську корпорацію, можуть входити до інших банківських об'єднань (за винятком професійних асоціацій, створених не на комерційних засадах) виключно за згодою корпорації. Банки—члени банківської корпорації повинні в усіх своїх документах, угодах тощо вказувати свою належність до корпорації.

Банківська холдингова група — це банківське об'єднання, до складу якого входять

виключно банки.

Банківська холдингова група складається з материнського банку та дочірніх банків. Материнському банку банківської холдингової групи має належати не менше 50% акціонерного (пайового) капіталу або голосів кожного з інших учасників групи, які є його дочірніми банками.

Дочірній банк не має права володіти акціями материнського банку. У разі, якщо дочірній банк набув право власності на акції материнського банку, він зобов'язаний відчужити їх у місячний термін.

Банківські холдингові групи дозволяється створювати лише за умови, що угода про їх створення передбачає покладання на головний банк групи додаткових організаційних функцій стосовно банків—членів групи, а також створення системи управління спільною діяльністю.

Материнський банк банківської холдингової групи відповідає за зобов'язаннями своїх членів у межах свого внеску в капіталі кожного з них, якщо інше не передбачено законом або угодою між ними.

Фінансова холдингова група — це банківське об'єднання, яке складається переважно або виключно з установ, що надають фінансові послуги, причому серед них має бути щонайменше один банк, і материнська компанія має бути фінансовою установою.

Материнській компанії має належати більше понад 50 відсотків акціонерного (пайового) капіталу кожного з учасників фінансової холдингової групи. Материнська компанія фінансової холдингової групи зобов'язана подавати наглядовим органам консолідовано-фінансовий та статистичний звіти групи відповідно до вимог цього закону. Материнська компанія при здійсненні своєї діяльності з управління та координації діяльності її членів на виконання законодавства та нормативно-правових актів Національного банку має право встановлювати правила, що є обов'язковими для членів фінансової холдингової групи. Материнська компанія відповідає за зобов'язаннями своїх членів у межах свого внеску в капітал кожного з них, якщо інше не передбачено законом або угодою між ними.

Крім банківських об'єднань банки можуть бути учасниками промислово-фінансових груп з дотриманням вимог антимонопольного законодавства України.

З метою захисту та представлення інтересів своїх членів, розвитку міжрегіональних та міжнародних зв'язків, забезпечення наукового та інформаційного обміну і професійних інтересів, розробки рекомендацій щодо банківської діяльності банки мають право створювати неприбуткові спілки чи асоціації. Банківські спілки та асоціації не мають права займатися банківською чи підприємницькою діяльністю і не можуть бути створені з метою отримання прибутку. Асоціація (спілка) банків є договірним об'єднанням банків і не має права втручатися у діяльність банків — членів асоціації (спілки).

РЕЗЮМЕ

1. Банківська система будь-якої держави — це сукупність банківських установ, які створені та діють на території відповідної держави згідно з її законодавством у сфері

залучення грошових коштів населення та юридичних осіб, надання кредитів та ведення рахунків клієнтів.